

Słowa kluczowe: relacje chrześcijańsko-żydowskie, Żydzi i judaizm w nauczaniu Kościoła, dialog międzyreligijny, Nostra aetate, syjonizm, rasizm, nazizm

Keywords: Christian-Jewish relationships, Jews and Judaism in the Church teaching, interreligion dialogue, Nostra aetate, Zionism, Racism, Nazism

Ks. Andrzej Tulej

PAPIESKI WYDZIAŁ TEOLOGICZNY W WARSZAWIE
COLLEGIUM JOANNEUM

KOŚCIÓŁ NA DRODZE KU „NOSTRA AETATE” . ZARYS RELACJI CHRZEŚCIJAŃSKO - ŻYDOWSKICH W XX W. PRZED II WOJNĄ ŚWIATOWĄ

Pierwsza połowa XX w. to czas powstawania i rozwoju różnych nowych idei i nurtów myślowych, w tym m.in. idei syjonistycznych i teorii rasistowskich, to czas wzrostu świadomości narodowych i roli partii politycznych, w tym niemieckiej NSDAP, to czas totalitaryzmów, przede wszystkim komunizmu i nazizmu. Wszystkie te nowe procesy miały głęboki wpływ na życie ludzi i narodów, dlatego niejednokrotnie Kościół zabierał głos w tych sprawach, odnosząc się zwłaszcza do myśli w jego ocenie błędnych i tym samym szkodliwych oraz stając w obronie ludzi pokrzywdzonych, których dotykała jakakolwiek niesprawiedliwość. Niniejszy artykuł ogranicza się do głosu Kościoła w sprawie społeczności żydowskich żyjących w tych różnych kontekstach.

O ile w średniowieczu i starożytności nauczanie Kościoła o Żydach i judaizmie, zawarte w orzeczeniach soborowych i dokumentach papieskich, ukazuje ogólnie rzecz biorąc problematykę w perspektywie religijno-duchowej, ekonomiczno-gospodarczej i administracyjno-prawnej (Tulej, 2017, s. 88–105), to w wieku dwóch wielkich wojen światowych przybiera nieco inny charakter – pewne problemy tracą swą aktualność, pojawiają się natomiast nowe, które wymagają zajęcia stanowiska. Wypowiedzi Magisterium tego czasu w dużym stopniu odnoszą się do nowych form antysemityzmu, prześladowań antyżydowskich, zwłaszcza inspirowanych przez teorie rasistowskie oraz ideologię nazistowską. Jednakże trzeba również zaznaczyć, że co jakiś czas odżywają wcześniejsze formy prześladowań, jak pogromy Żydów czy oskarżenia o mord rytualny.

W niniejszym artykule zostaną przedstawione wybrane wypowiedzi Magisterium Kościoła, jak i pewne, mające szczególne znaczenie, gesty w tzw. kwestii żydowskiej papieża, których pontyfikaty przypadły w okresie przed II wojną światową. Wyrażają one stosunek Kościoła do nowych idei i ideologii XX w., w tym także syjonistycznej, nowych form antysemityzmu wyrosłych na gruncie rasizmu, oraz formułują w tym kontekście pozytywne nauczanie o naturalnej jedności rodzaju ludzkiego.

PONTYFIKAT PIUSA X (1903–1914)

Papież Pius X spotkał się 26 stycznia 1904 r. z przywódcą syjonistów, Teodorem Herzlem, starającym się o wsparcie dla żydowskiej siedziby narodowej w Palestynie. Herzl wspominał później w swoich pamiętnikach, że w czasie rozmowy papież poruszył m.in. kwestię świątyni jerozolimskiej, pytając, czy myśli się o jej odbudowaniu i wznowieniu kultu ofiarniczego. Ponadto miał wyrazić radość z posiadania wielu żydowskich przyjaciół z czasów swojej posługi biskupiej w Mantui. Wspominał o swoich okazjonalnych spotkaniach z Żydami, które, jego zdaniem, niekoniecznie muszą mieć wyłącznie charakter religijny, ale miewają często charakter towarzyski i filantropijny (Herzl, 1956, s. 427–439).

W 1905 r. w obliczu nowej fali pogromów antysemitycznych Pius X wysłał list do biskupów polskich, przypominający o tym, że Kościół potępił przemoc motywowaną antysemityzmem. W okresie rewolucji 1905 r. i wojny rosyjsko-japońskiej doszło do kilkuset pogromów, w których zginęło ponad 3 tys. Żydów, a kilka tysięcy zostało rannych. Szczególnie krwawy charakter miały pogromy w Czernihowie, Żytomierzu i Odessie na Ukrainie oraz w Białymstoku. Niektórzy historycy zauważają, że był to pierwszy w historii przypadek napaści na Żydów zorganizowanej przez legalne władze (Dalin, 2016, s. 60).

W 1913 r. odbył się w Kijowie bodaj najgłośniejszy w XX w. proces o mord rytualny. Oskarżonym był rosyjski Żyd, Menachem Mendel Bejlis, ostatecznie uniewinniony. Najważniejszym świadkiem oskarżenia był ksiądz katolicki, który miał zeznać, że mordowanie dzieci chrześcijańskich i spożywanie ich krwi jest religijnym obowiązkiem Żydów. Ponadto ów ksiądz twierdził, że dokumenty papieskie broniące Żydów przed tego rodzaju oskarżeniami to falsyfikaty. W związku z nagłośnioną „sprawą Bejlisa” Pius X powtórzył papieskie potępienie oszczerstwa krwi. Polecił swojemu sekretarzowi stanu napisać list do angielskiego lorda Leopolda Rotschilda i potwierdzić słuszność i autentyczność zarówno broniącej Żydów bulli Innocentego IV, jak i XVIII-wiecznego raportu Lorenzo Ganganellego, kwestionującego oszczerstwo krwi. Rosyjska ambasada w Londynie potwierdziła autentyczność listu i przesała go do Kijowa do obrońców Bejlisa, przyczyniając się do oczyszczenia go z zarzutów (tamże).

PONTYFIKAT BENEDYKTA XV (1914–1922)

W liście datowanym na 30 grudnia 1915 r. Amerykański Komitet Żydowski (The American Jewish Committee) zwrócił się do papieża w imieniu 3 mln żydowskich obywateli Stanów Zjednoczonych Ameryki ze skargą na traktowanie ich współwyznawców w różnych regionach świata, m.in. w Polsce, prosząc jednocześnie o pomoc i wstawiennictwo, „aby użył powagi swej moralnej i duchowej władzy dla zakończenia tych cierpień”.

Interwencja ta była związana z prowadzoną, w ramach powszechnej ewakuacji przez władze carskie – wobec nasilających się od stycznia 1915 r. działań wojennych – obywateli imperium rosyjskiego w głąb Rosji, akcją przesiedlania Żydów na Wschód. Część Żydów przewożono, a część gnano piechotą. W sumie z zachodnich terenów imperium, zwłaszcza z terenów Kurlandii, Grodzieńszczyzny i Wileńszczyzny, wypędzono w ten sposób ok. pół miliona Żydów. Wysiedleniom towarzyszyły oskarżenia o szpiegostwo, którymi tłumaczono niepowodzenia na froncie. Podobne oskarżenia rozpowszechniały władze niemieckie. Działania Amerykańskiego Komitetu Żydowskiego miały przede wszystkim na celu wywarcie presji na rząd carski w celu poprawy tragicznej sytuacji przesiedlanej ludności żydowskiej. Na terenie Polski niepokoje wywoływały przemieszczenia Żydów, koncentracja części z nich w miastach polskich oraz germanofilska postawa części Żydów zasymilowanych w społeczeństwie niemieckim i przychylnych dominacji Niemiec w Polsce po wojnie. Jednak w czasie I wojny światowej pogromów w Polsce nie odnotowano. Ponadto uznaje się, że między 1881 a 1918 r. „praktycznie nie było pogromów”,

a relacje między ludnością żydowską a nieżydowską były lepsze niż gdziekolwiek indziej (tamże, s. 91, przyp. 202).

Odpowiedź na list nastąpiła 9 lutego 1916 r. za pośrednictwem sekretarza stanu, kard. Pietra Gasparriego. Znalazło się w niej zapewnienie, że chociaż papież nie ma możliwości odnieść się szczegółowo do przedstawionych faktów, to

jako głowa Kościoła katolickiego [...] nie ustanie w podkreślaniu obowiązywania, wśród jednostek i narodów, zasad prawa naturalnego i w piętnowaniu każdego ich pogwałcenia. Prawo to powinno być przestrzegane i szanowane w odniesieniu do dzieci Izraela, tak jak wobec wszystkich ludzi – albowiem nie byłoby zgodne ze sprawiedliwością i z samą religią uchylanie go jedynie z racji różnicy wiary religijnej. Ponadto w swym ojcowskim sercu, zbolałym na widok obecnej okropnej wojny, Najwyższy Pasterz czuje dziś głębiej niż kiedykolwiek konieczność, aby wszyscy ludzie zdali sobie ponownie sprawę z tego, że są braćmi i że ich zbawienie zależy od powrotu do prawa miłości, którym jest prawo Ewangelii. Pragnie również w tym celu zainteresować wszystkich tych, którzy [...] są w stanie przynieść skuteczną pomoc dla tego ważnego rezultatu (cyt. za Milcarek, oprac., 2013, s. 222) ¹.

List Benedykta XV w sprawie sytuacji Żydów w Polsce bywa uważany za najważniejszy akt sprzeciwu papieża wobec antysemityzmu w XX w., a niektórzy uważają, że ten dramatyczny apel papieża, wywołując na całym świecie komentarze i aprobatę, pomógł złagodzić powojenne cierpienia Żydów w Polsce (Neumann, 1942, s. 142).

PONTYFIKAT PIUSA XI (1922–1939)

Pierwszym znaczącym dokumentem tego pontyfikatu poruszającym „kwestię żydowską” jest dekret *Cum Supremae huius Sacrae* – „O rozwiązaniu stowarzyszenia pod nazwą *Amici Israel*” Kongregacji Świętego Oficjum z 25 maja 1928 r. Znajduje się w nim potępienie antysemityzmu: miłując Żydów, „Stolica Apostolska chroniła tenże naród przed prześladowaniami oraz tak jak odrzuca wszelkie zawiści i niechęci między narodami, tak i w najwyższym stopniu potępia nienawiść zwróconą przeciw narodowi niegdyś wybranemu przez Boga, czyli ową nie-

¹ Tekst listu został opublikowany w 17 kwietnia 1916 r. w „The New York Times” (*Papal Bull Urges Equality for Jews*), 28 kwietnia we włoskim „Civiltà Cattolica” oraz 29 kwietnia w londyńskim piśmie „Tablet”.

nawiść, którą zwykło się dziś określać nazwą potoczną »antysemityzmu« (AAS 20, s. 103, cyt. za Milcarek, oprac., 2013, s. 223; Lapide, 1967, s. 91). Jednocześnie jednak zwraca się uwagę, że głównym celem dekretu było nakłonienie wiernych, aby modlili się o nawrócenie Izraelitów, a po drugie, rozwiązanie, założonego 24 lutego 1926 r., stowarzyszenia *Amici Israel*. Członkowie tego stowarzyszenia, w tym wszyscy biskupi holenderscy, domagali się zniesienia nauczania o Żydach jako ludzie „bogobójców”, dokonywanym przez niego rzekomo rytualnym dzieciobójstwie i innych antyżydowskich uprzedzeniach. *Amici Israel* proponowało w zamian nauczanie o trwałej miłości Boga wobec Izraela (Ignatowski, 2006)².

W latach trzydziestych XX w. Pius XI zaczął uważać Hitlera za „największego wroga Chrystusa i Kościoła w obecnych czasach”, porównując go do Antychrysta. Prześladowania przeciwko Kościołowi katolickiemu w Niemczech, to – według papieża – „dzieło Hitlera, całkowicie i tylko jego”. W jednym ze swoich bożonarodzeniowych przemówień do kolegium kardynalskiego potępił zarówno włoski, jak i niemiecki faszyzm, nazywając nazistowską swastykę „krzyżem przeciwnym krzyżowi Chrystusa” (Dalin, 2016, s. 66).

Jednym z najsłynniejszych dokumentów Piusa XI jest encyklika *Mit brennender Sorge* – „O sytuacji Kościoła katolickiego w Rzeszy niemieckiej” (z 14 marca 1937 r.), w której kontynuuje on i rozwija myśl antyrasistowską. Kto z takich wartości ziemskich jak: rasa czy naród, państwo czy też ustrój państwa, przedstawiciele władzy państwowej albo inne podstawowe wartości ludzkiej społeczności – stwierdza papież – czyni „najwyższą normę wszelkich wartości, także religijnych, i oddaje się im bałwochwalczo, ten przewraca i fałszuje porządek rzeczy stworzony i ustanowiony przez Boga-Człowieka i daleki jest od prawdziwej wiary w Boga i od światopoglądu odpowiadającego takiej wierze”. Nieco dalej Pius XI podkreśla, że wielkim błędem jest mówienie o „bogu narodowym” czy „religii narodowej”. Tylko ludzie o płytkich umysłach próbują „w granicach jednego tylko narodu, w ciasnocie krwi jednej rasy zamknąć Boga, Stwórcę wszechświata, Króla i Prawodawcę wszystkich narodów, wobec wielkości którego narody są jakoby krople u wiadra (Iz 40,15)”. Encyklika ukazuje wartość religii Izraela, zauważając, że „Księgi Starego Testamentu są w pełni Słowem Bożym”, zawierającym „skarby zbawiennych nauk”. Dlatego ani Kościół ani szkoła nie mogą odciąć się od historii biblijnej i mądrych nauk Starego Testamentu. Te pozytywne stwierdzenia nie pozbawiły jednak tekstu elementów teologii, która w ciągu wieków generowała antyżydowskie uprzedzenia,

2 Niektórzy ponadto zauważają, że w dekreście ani razu nie posłużono się terminem „Żydzi”, używając w jego miejsce określenia „Izraelici”, którzy nie są już ludem wybranym przez Boga, pozostając zamknięci na prawdę głoszoną przez Kościół katolicki, a sam antysemityzm jest potępiony jakby mimochodem.

gdyż za chwilę chociażby czytamy o Chrystusie, który „pojawił się w ciele i przyjął naturę ludzką w narodzie mającym Go przybić do krzyża” (AAS 29, s. 145–167; zob. Milcarek, oprac., 2013, s. 200, 224; Dalin, 2016, s. 66).

Ostatnie przykłady prowadzą do dwóch wniosków. Po pierwsze, zauważamy, że pośród dokumentów Stolicy Apostolskiej możemy odnaleźć teksty, w których potępiono wrogie postawy wobec Żydów. Po drugie, trzeba jednak zauważyć, że ówczesna teologia nie potrafiła się jeszcze uwolnić od antyżydowskich uprzedzeń, które w przeszłości kształtowały negatywny obraz Żyda i judaizmu. Można przypuszczać, że takie ujęcie mogło przyczynić się w jakimś stopniu do wyłonienia, a nawet rozwoju nowożytnego antysemityzmu opartego na uprzedzeniach rasistowskich, ekonomicznych i społecznych. Pozostaje natomiast kwestią nierozstrzygniętą, w jakim zakresie taka teologia judaizmu, znajdująca swój wyraz w wielu przesądach ludzi wierzących, wywierała wpływ na codzienne życie chrześcijan. Dlatego niektórzy radzą podchodzić do przedwojennych dokumentów z rezerwą, gdyż piętnowaniu rasistowskiego antysemityzmu towarzyszyło często jednocześnie podtrzymywanie antyżydowskich uprzedzeń (Ignatowski, 2006).

Gdy Hitler w marcu 1938 r. wkroczył do Wiednia, dokonując aneksji Austrii, Pius XI zareagował ostro na postępowanie kard. Theodora Innitzera, który polecił bić w dzwony kościelne, wywieszając jednocześnie nazistowską flagę. W celu upomnienia wezwał go do Rzymu, a kanałami dyplomatycznymi poinformował rządy państw całego świata o tym fakcie, żeby nie było wątpliwości o stosunku Watykanu do nazistowskich Niemiec. Gdy z kolei z powodu wizyty Hitlera w Rzymie Benito Mussolini udekorował ulice swastykami, papież zignorował Hitlera, wyjeżdżając z miasta. Podczas pobytu Hitlera w Rzymie watykańska gazeta „L'Osservatore Romano” opublikowała na polecenie Piusa XI na pierwszej stronie artykuł potępiający nazistowski rasizm i zakazujący katolikom nauczania rasistowskich idei (Phayer, 2011, s. 21).

13 kwietnia 1938 r. Święta Kongregacja do spraw Seminariów wydała List okólny *In Nativitatis Domini* skierowany przede wszystkim do rektorów i dziekanów uniwersytetów i wydziałów katolickich. Wyrażone jest w nim zaniepokojenie Ojca Świętego tym, że „dla usprawiedliwienia tak wielkiej niesprawiedliwości ludzie pozbawieni wstydu posługują się przekręceniami oraz przewrotnymi naukami, podkolorowanymi przez fałszywego miana wiedzę naukową, że szeroko ją rozpowszechniają oraz dążą do zepsucia umysłów i wykorzenia prawdziwej religii”. Ową „wielką niesprawiedliwością” jest zdaniem papieża mające miejsce w Niemczech prześladowanie religijne, o czym Pius XI mówił wcześniej w swoim przemówieniu 24 grudnia 1937 r. W związku z tym Kongregacja napomina

katolickie uniwersytety i wydziały, by dołożyły starań i podjęły większy wysiłek w celu obrony prawdy przed szerzącymi się błędami. Wykładowców zachęca się do tego, by przy wsparciu biologii, historii, filozofii, apologetyki i dyscyplin prawno-moralnych skutecznie odrzucali błędne twierdzenia:

1. Ludzkie rasy na mocy swego charakteru, wrodzonego i niezmiennego, do tego stopnia różnią się między sobą, iż najniższa z nich jest odleglejsza od najwyższej rasy ludzkiej niż od najwyższego gatunku zwierząt.
2. Żywotność rasy i czystość krwi powinna być pod każdym względem zachowywana i promowana; zatem cokolwiek prowadzi do tego celu, jest tym samym uczciwe i dozwolone.
3. Z krwi, w której zawiera się charakter rasy, wynikają jak z najpotężniejszego źródła wszystkie jakości intelektualne i moralne człowieka.
4. Głównym celem wychowania jest uprawa charakteru rasy oraz rozpalanie umysłu gorącą miłością własnej rasy jako najwyższego dobra.
5. Religia podlega prawu rasy i powinna być do niego dostosowana (*Actes et documents du Saint-Siège*, 1972, t. 6, s. 530, cyt. za Milcarek, oprac., 2013, s. 225) .

Obok oficjalnego nauczania mają miejsce nieoficjalne wystąpienia i przemówienia papieskie. Do znaczących tego rodzaju nieoficjalnych wystąpień należy, skierowana do pielgrzymów belgijskich, pełna dramatyzmu wypowiedź Piusa XI o antysemityzmie z 6 września 1938 r. Przybyła do Watykanu grupa wręczyła papieżowi stary, zabytkowy modlitewnik, z którego papież przeczytał fragment jednej z modlitw. Następnie, nawiązując do treści mszalnej modlitwy eucharystycznej – kanonu rzymskiego – powiedział:

Zauważcie, że w katolickiej Mszy Abraham jest naszym patriarchą i praojcem. Antysemityzm jest nie do pogodzenia ze wzniosłą myślą, którą wyraża ten fakt. Jest to ruch godny ubolewania, z którym my, chrześcijanie, nie możemy mieć nic wspólnego. Nie, nie! Mówię wam, że jest niemożliwe dla chrześcijanina brać udział w antysemityzmie. To niedopuszczalne. Przez Chrystusa i w Chrystusie jesteśmy duchowym potomstwem Abrahama. Pod względem duchowym wszyscy jesteśmy Semitami.

Niektórzy uważają te ostatnie słowa papieża nie tylko za najsłynniejsze, ale najważniejsze ze wszystkich, jakie wypowiedział w „kwestii żydowskiej”³. W każdym bądź razie, o ile watykańska Komisja ds. kontaktów religijnych z judaizmem cytuje tę wypowiedź Piusa XI w dokumencie *Pamiętamy: refleksje nad Szoah* (16 marca 1998), to niektórzy zauważyli, że dziennik „L’Osservatore Romano” słów tych wówczas nie opublikował, ponieważ były „nieformalne i spontaniczne”, w związku z czym również „nie zostały odnotowane w żadnym oficjalnym dokumencie papieskim”. Jednakże ze względu na publikację w różnych katolickich gazetach europejskich słowa papieża miały stanowić później „zachętę dla katolików ratujących Żydów w czasie Holokaustu” (cyt. za Milcarek, oprac., 2013, s. 221, przyp. 1; zob. Dalin, 2016, s. 69; Eisner, 2014, s. 133).

W ostatnich miesiącach swego pontyfikatu papież Pius XI nieustannie potępiał reżim nazistowski i jego antysemitckie praktyki. Uczynił to w listopadzie 1938 r. po „nocy kryształowej”, nakazując uczynić to samo kard. Michaelowi Faulhaberowi z Monachium, nakłaniając go jednocześnie, by pomógł naczelnemu rabinowi Monachium ocalić zwoje Tory przed zniszczeniem. Wpłynął na „L’Osservatore Romano”, by nazwał usunięcie Żydów z teatrów i innych miejsc publicznych przez włoskich faszystów „aktami niechrześcijańskich prześladowań”. Poprosił także kardynałów ze Stanów Zjednoczonych i Kanady, by pomogli żydowskiemu uczonemu i profesorowi usuniętemu z instytucji niemieckich znaleźć odpowiednie dla nich miejsca pracy. W przemówieniu do korpusu dyplomatycznego 14 stycznia 1939 r. Pius XI zaapelował do obecnych na spotkaniu ambasadorów, by wydawali możliwie jak najwięcej wiz „ofiaram prześladowań rasowych w Niemczech i we Włoszech” (Lapide, 1967, s. 114).

Powyższy przegląd wybranego nauczania Kościoła o Żydach i judaizmie – zarówno tego oficjalnego, jak i nieoficjalnego – ukazał, że w wieku XX, przed II wojną światową, Kościół zabierał głos zwłaszcza w reakcji na błędy rasizmu, statolatrii i wobec różnych form antysemityzmu. Kontekstem historycznym były rewolucje rosyjskie, I wojna światowa, ruchy faszystowskie. Wypowiedzi Kościoła nasilają się w momencie, gdy na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych

3 „Spiritually we are Semites – no stronger word has been uttered by a Christian against anti-Semitism, and this Christian was the successor to the Apostle Peter” („Duchowo wszyscy jesteśmy Semitami – żaden chrześcijanin nie wypowiedział mocniejszych słów przeciwko antysemityzmowi, a tym chrześcijaninem był następca Piotra Apostoła”) (Maritain, 1939, s. 167).

wzrasta w siłę partia narodowosocjalistyczna, która od 1933 r. przejęła władzę w Niemczech, doprowadzając do tragedii II wojny światowej i dramatu Zagłady (hebr. *Szoa*).

Chociaż w oficjalnym nauczaniu Kościoła był zawsze ostrożny w sformułowaniach, tak by uniknąć bezpośredniego zaangażowania w sprawy polityczne czy też być stroną w konflikcie, to niektóre wypowiedzi papieża odnoszące się do szeroko rozumianej „kwestii żydowskiej” można ocenić jako „kamienie milowe”. Dotyczy to przede wszystkim listu papieża Benedykta XV, uważanego przez niektórych za najważniejszy akt sprzeciwu wobec antysemityzmu, encykliki *Mit brennender Sorge* Piusa XI, sprzeciwiającej się bałwochwalcemu stosunkowi do rasy, narodu, państwa czy władzy i podkreślającej wartość religii Izraela i Starego Testamentu oraz słynnej formuły wypowiedzianej podczas spotkania papieża Piusa XI z pielgrzymami belgijskimi: „Duchowo wszyscy jesteśmy Semitami”.

Bibliografia:

- Acta Apostolicae Sedis*, http://www.vatican.va/archive/aas/index_sp.htm. (AAS).
Actes et documents du Saint-Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale. (1972). T. 6. Watykan.
- Borzymińska, Z., Żebrowski, R. (oprac.). (2003). *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*. T. 1–2. Warszawa.
- Dalin, D.G. (2016). *Mit papieża Hitlera. Jak Pius XII ratował Żydów z rąk nazistów*. Kraków.
- Eisner, P. (2014). *Krucjata Piusa XI przeciw Hitlerowi*. Tłum. M. Chojnacki. Warszawa.
- Elihai, Y. (2000). *Chrześcijanizm i antysemityzm. Między bolesną przeszłością a nadzieją jutra*. Tłum. M. Tarnowska. Kraków.
- Encyclopaedia Judaica*. T. 1–22.
- Gilbert, M. (1998). *Atlas historii Żydów*. Kryspinów.
- Haumann, H. (2000). *Historia Żydów w Europie Środkowej i Wschodniej*. Tłum. C. Jenne. Warszawa.
- Herzl, T. (1956). *Diaries*. New York.
- Horoszewicz, M. (2001). *Przez dwa millenia do rzymskiej synagogi. Szkice o ewolucji postawy Kościoła katolickiego wobec Żydów i judaizmu*. Warszawa.
- Ignatowski, G. (2006). *Pojęcie antysemityzmu i jego społeczne, kulturowe i religijne źródła w świetle dokumentu „Kościół wobec rasizmu”*. Pobrane z: <http://archidiecezja.lodz.pl/lst/wordpress/?p=130>.

- Kertzer, D.I. (2005). *Papieże a Żydzi. O roli Watykanu w rozwoju współczesnego antysemityzmu*. Tłum. A. Nowakowska. Warszawa.
- Komisja ds. kontaktów religijnych z judaizmem. (1998). *Pamiętamy: refleksje nad Szoah*. Pobrane z: <http://www.prchiz.pl/prchizwypKoscpiamietpopup.html>.
- Lapide, P.E. (1967). *Three Popes and the Jews*. New York.
- Maritain, J. (1939). The Pagan Empire and the Power of God. *Virginia Quarterly Review*, 15 (2). Pobrane z: <https://www.vqronline.org/essay/pagan-empire-and-power-god>.
- Milcarek, P. (oprac.). (2013). Czytamy *Vaticanum II* wewnątrz Tradycji (3). *Nostra aetate. Christianitas* (51), 291–231.
- Neumann, A.A. (1942). *Cyrus Adler: A Biographical Sketch*. New York–Philadelphia.
- Papieska Komisja „Iustitia et Pax”. (1989). Kościół wobec rasizmu. *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) (1–2), 5–9.
- Petuchowski, J.J., Thoma, C. (1995). *Leksykon dialogu chrześcijańsko-żydowskiego*. Tłum. J. Kruczyńska. Warszawa.
- Phayer, M. (2011). *Kościół katolicki wobec Holokaustu 1930–1965*. Tłum. J. Lang. Zakrzewo–Poznań.
- Pius XI. (1937). Encyklika *Mit brennender Sorge*. O sytuacji Kościoła katolickiego w Rzeszy niemieckiej. *Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie* (4), 141–170.
- Poliakov, L. (2008). *Historia antysemityzmu*. T. I–II. Tłum. A. Rasińska-Bóbr, O. Hademann. Kraków.
- Sale, G. (2007). *Hitler, Stolica Apostolska i Żydzi. Dokumenty z tajnego archiwum watykańskiego odtajnione w 2004 r.* Tłum. Z. Kasprzyk. Kraków.
- Schoeps, J.H. (red.). (2007). *Nowy leksykon judaistyczny*. Warszawa.
- Sienkiewicz, W. (red.). (2010). *Atlas historii Żydów polskich*. Warszawa.
- Szahak, I. (1997). Żydowskie dzieje i religia. Żydzi i goje. XXX wieków historii. Tłum. J.M. Fijor. Warszawa–Chicago.
- Thomas, G. (2014). *Żydzi Papieża*. Tłum. M. Szubert. Warszawa.
- Tornielli, A. (2015). *Pius XII. Papież, który ratował Żydów*. Kraków.
- Tulej, A. (2017). Kościół na drodze ku „Nostra aetate”. Zarys historii relacji chrześcijańsko-żydowskich do czasów nowożytnych. *WST* (3–4), 88–105.
- Zolli, E. (2010). *Historia antysemityzmu*. Tłum. B. Bochenek. Kraków.

THE CHURCH ON THE PATH TOWARD „NOSTRA AETA- TE”. OUTLINE OF CHRI- STIAN-JEWISH RELATIONS IN XX CENTURY BEFORE THE SECOND WORLD WAR

SUMMARY

A review of the chosen teachings of the Church concerning Jews and Judaism – both official and unofficial – showed that in the twentieth century, before the Second World War, the Church spoke especially in response to the errors of racism, statolatry and various forms of Antisemitism. The historical context were the Russian revolutions, World War I, the fascist movements. The Church's statements intensified when, at the turn of the 1920s and 1930s, the National Socialist Party grew stronger, taking over power in Germany in 1933, leading to the tragedy of World War II and the drama of the Holocaust (Heb. Shoah).

Although in its official teachings the Church has always been cautious in wording, in order to avoid direct involvement in political matters or become a party to any conflict, some statements of the popes referring to the broadly understood "Jewish question" can be considered as "milestones". This applies above all to the letter of Pope Benedict XV considered by some to be the most important act of opposition to Antisemitism, the encyclical "Mit brennender Sorge" by Pius XI, opposing the idolatrous relationship to race, nation, state or power and emphasizing the value of the religion of Israel and the Old Testament and the famous formula spoken during the meeting of Pope Pius XI with the Belgian pilgrims: "spiritually, we are all Semites".

Article submitted: 4.04.2018; accepted: 20.04.2018.